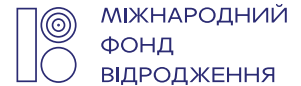

КУРС

**ВИКРИВАННЯ ТА ЗАХИСТ
ВИКРИВАЧІВ КОРУПЦІЇ
В УКРАЇНІ**

Контактна інформація організаторів програми:

Марія Мамедбекова, acrec.kma@gmail.com

Контактна інформація лектора курсу:

Оксана Нестеренко, nesterenkoACREC@ukma.edu.ua, +380978687696

Місце:

Опис курсу:

“Викривання та захист викривачів корупції в Україні” є навчальною дисципліною, що складається з трьох академічних кредитів. Цей курс входить до сертифікатної програми «Антикорупційні міждисциплінарні студії», а також є вибірковою навчальною дисципліною (професійної та практичної підготовки) Магістерської програми “Антикорупційні студії. Форма контролю іспит.

Мета дисципліни – надати студентам необхідні знання та практичні навички щодо інституту викривання та захисту викривачів. Зокрема, знання в сфері міжнародних стандартів та кращих практик захисту викривачів в світі; правових гарантій та інституційних механізмів захисту викривачів корупції в Україні; каналів для повідомлення інформації про можливі факти корупційних правопорушень; особливостей розгляду повідомлень викривачів про корупцію, процесуальний статус викривачів у кримінальному провадженні та провадженні про адміністративні правопорушення; метою є отримати практичні навички щодо захисту трудових прав викривача в суді, з’ясувати підстави для звільнення викривачів від юридичної відповідальності тощо. Важливою частиною курсу є організація роботи уповноважених осіб з питань запобігання та виявлення корупції з викривачами корупції. Отримані знання студенти можуть застосувати у роботі як в приватному, так і державному секторах економіки.

Студенти здобувають знання про:

- теоретичні основи захисту викривачів;
- міжнародні стандарти і кращі практики захисту викривачів;
- основи національного законодавства щодо захисту викривачів корупції;
- інституційні засади захисту викривачів корупції в Україні;
- основи правового захисту викривачів корупції в Україні.

Практичні навички:

- застосування актів міжнародного та національного законодавства у сфері захисту викривачів;
- розробка політик органу чи організації для роботи з викривачами;
- застосування основних механізмів та інструментів побудови роботи з викривачами в органі чи організації;
- вміння проводити внутрішні розслідування на підставі отриманих повідомлень від викривачів;
- вміння застосовувати механізми захисту викривачів від утисків на робочому місці.

Компетенції:

- знання міжнародних стандартів та національного антикорупційного законодавства;
- здатність розробляти дієві антикорупційні інструменти щодо захисту викривачів;
- вміння організовувати і проводити моніторинг законодавства у сфері захисту прав викривачів;
- вміння створювати політики та налагоджувати роботу з викривачами в органі чи організації;
- спроможність розробляти внутрішні політики, процедури кампанії відповідно до антикорупційного законодавства України та антикорупційних стандартів ЄС;
- організація та проведення внутрішнього розслідування щодо корупційних правопорушень всередині органу чи організації.

РОЗКЛАД ЗАНЯТЬ

№	Тема	Дата	Час	Форма	Лектор	Зміни до розкладу
1	Викривачі: поняття, правова природа та значення	05.05.22 (четвер) 18:30-21:10	дві пари	одна лекція-обговорення + одна пара кейс-стаді	Оксана Нестеренко, Василь Луцик	
2	Міжнародні стандарти та кращі світові практики захисту викривачів	14.05.2022 (субота) 10:00-11:20	одна пара	лекція-дискусія	Оксана Нестеренко	
3	Права та гарантії захисту викривачів корупції в Україні.	14.05.2022 (субота) 11:40-13:00	одна пара	одна лекція-обговорення	Оксана Нестеренко, Олена Карпова	
4	Інституційні механізми захисту прав викривачів корупції в Україні	21.05.22 (субота) 10:00-13:00	дві пари	одна лекція + одна пара кейс-стаді	Сергій Деркач, Олена Карпова, Василь Луцик	
5	Механізми захисту трудових прав викривачів	21.05.22 (субота) 13:30-16:20	дві пари	одна лекція + одна пара кейс-стаді	Оксана Нестеренко, Олена Карпова	
6	Викривач у цивільному та адміністративному процесі	28.05.22 (субота) 10:00-11:20	одна пара	лекція-дискусія+ case-study	Олена Карпова, Василь Луцик	
7	Викривач у кримінальному провадженні та у справах про адміністративні правопорушення	28.05.22 (субота) 11:30-13:00	одна пара	лекція-дискусія+ case-study	Олена Карпова, Василь Луцик	
8	Канали повідомлення про можливі факти корупційних правопорушень	28.05.22 (субота) 13:30-14:50	одна пара	лекція дискусія	Василь Луцик, Олена Карпова, Оксана Нестеренко	
9	Організація роботи з викривачами уповноваженої особи з питань запобігання та виявлення корупції	04.06.2022 (субота) 10:00-13:00	дві пари	практикум	Олена Карпова, Оксана Нестеренко	
10	Звільнення від юридичної відповідальності викривача	04.06.2022 (субота) 13:30-16:20	дві пари	одна лекція + одна пара кейс-стаді	Оксана Нестеренко	

Навчальний судовий процес 11.06.2022

Всі письмові роботи надсилати через платформу: <https://distedu.ukma.edu.ua>

Веб-сайт курсу

Програма, анонси, та навчальні матеріали будуть розміщені на веб-сайті ACREC: <https://acrec.org.ua/> та <https://distedu.ukma.edu.ua>

ПРАВИЛА ТА ВИМОГИ КУРСУ:

**Дедлайни підготовки письмової роботи:
до 23:59 год., 21 червня 2022 р.**

Вимоги до письмової роботи:

- Обсяг роботи: до 10 сторінок.
- Шрифт Times new roman, розмір 12.
- Посилання на використані джерела.

ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ТЕМ ДЛЯ ПИСЬМОВИХ РОБІТ

Перелік тем не є вичерпний. Слухачі курсу можуть обрати будь-яку іншу тему в сфері захисту викривачів:

1. Аналіз українського законодавства на відповідність Директива (ЄС) 2019/1937 Європейського Парламенту та Ради від 23 жовтня 2019 року про захист осіб, які повідомили про порушення законодавства Союзу.
2. Суспільно необхідна інформація, як фактор звільнення від кримінальної відповідальності викривача за поширення державної таємниці.
3. Чи можуть адвокати та учасники інших професійних спілок набувати правового статусу викривача: аналіз правових позицій НАЗК чи/та судової практики.
4. Практика ЄСПЛ щодо захисту прав викривачів.
5. Розмежування статусу конфідента та викривача.
6. Міжнародний стандарт щодо «презупції вини роботодавця».
7. Захист трудових прав викривача: аналіз судової практики.
8. Захист трудових прав викривачів: аналіз правових позицій НАЗК.
9. Поновлення викривача на робочому місці: виклики та шляхи подолання.
10. Стратегія формування корпоративної культури поваги до викривача (підготуйте стратегію формування чи драфт політики для вашої установи).
11. Психологічна допомога викривачам: кращі світові практики та проблеми імплементації в Україні.
12. Порівняльний аналіз моделей права викривача на винагороду в Україні та США.
13. Які зміни потребує законодавство України щодо забезпечення права викривача на анонімність та конфіденційність?
14. Досудовий механізм захисту прав викривачів: кращі практики країн світу.
15. Роль НАЗК в механізмі захисту прав викривачів корупції.

Лекції, дискусії та case-study:

Слухачі повинні брати активну участь у дискусіях, а також бути готовими до виконання завдань протягом заняття. У разі внесення змін до вимог курсу про це буде зроблено усне оголошення та повідомлено через список розсилки. Студенти особисто відповідальні про обізнаність щодо цих змін, навіть, якщо ви були відсутнім на занятті відповідальними за збереження в курсі цих змін, навіть якщо були відсутні на занятті. Будь ласка, не запізнюватися на заняття, під час лекцій вимикайте мобільні телефони.

Список розсилки групи:

куратори курсу будуть робити оголошення через розсилку. Ви особисто відповідальні за ознайомлення з цими оголошеннями.

Правила листування ел. поштою:

Прохання надсилати ел. листи лише в таких випадках:

- 1) щодо призначення додаткової індивідуальної консультації;
- 2) повідомлення про відсутність на занятті та причини;
- 3) прохання надіслати ще раз анонси, зміни до програми, розкладу чи інші додаткові матеріали курсу.

Прохання ставити питання щодо роз'яснення матеріалів курсу, процедур занять чи підсумкового контролю після занять, або під час індивідуальних консультацій.

Отримання додаткових балів

Курс не передбачає можливості будь-яких додаткових форм завдань для отримання додаткових балів, крім тих, що передбачає програма.

Правила поведження на заняттях:

Обговорення та дискусії під час занять повинні бути жвавими та цікавими, але прохання висловлювати Ваші коментарі ввічливо. Будь ласка, виявляйте повагу до чужої точки зору і висловлюйте Вашу незгоду з аргументами інших коректно.

Етичні правила щодо написання робіт:

Усі студенти повинні особисто працювати над проектом, співпраця з другими студентами передбачається в межах виконання спільного проекту. Студенти зобов'язані робити посилання у роботі на використані джерела, використання публікацій, досліджень без посилань вважається плагіатом. Плагіат є недопустимим та призведе до втрати права отримати кредити за курс.

Оцінювання знань та вмінь студентів. Шкала оцінювання знань:

Шкала	Оцінка за національною шкалою	Визначення	
A	91-100	відмінно	Дуже високий рівень знань із незначними помилками
B	81-90	добре	Дуже добре; більше ніж середній рівень знань, але з деякими помилками
C	71-80	добре	Добре; загалом гарна робота, але є достатня кількість помітних помилок
D	66-70	задовільно	Задовільно; але із значними недоліками
E	60-65	задовільно	Достатньо; досягнуті мінімальні критерії
F	30-59	незадовільно	Незадовільно; потрібна деяка додаткова робота
F	0-29	незадовільно	Неприйнятно; потрібна значна додаткова робота

Розподіл балів в межах курсу

Оцінка складається з двох блоків

Перший блок
за роботу протягом курсу 60 % від загальної оцінки
(макс. 60 балів)

Другий блок
40 % від загальної оцінки
(макс. 40 балів)

Письмова робота макс. 30 балів		Розв'язування завдан- ня та тесту /2 роботи/ макс. 20 балів		Участь у навчальному судовому процесі макс. 10 балів		Робота під час заняття	Підсумковий контроль /тести+ завдання/
30	A	10	A	10	A		
24	B	8	B	8	B		
18	C	6	C	6	C		
12	D	4	D	4	D		
6	E	2	E	2	E		

ПЛАН КУРСУ

**«Викривання та захист
викривачів корупції в Україні»**

ТЕМА 1.

ВИКРИВАЧІ: ПОНЯТТЯ, ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ЗНАЧЕННЯ

План

- ▶ З'ясування правової природи та змісту інституту викривання.
- ▶ Інститут викривання: генеза в правових системах світу.
- ▶ Викривач: поняття та ознаки.
- ▶ Роль інституту викривання в механізмі запобігання корупції.
- ▶ Співвідношення “викривач”, “свідок”, “заявник”, “потерпілий”.

Обов'язкова література для вивчення:

- 👁 Конспект лекції до теми “Викривання та захист викривачів корупції в Україні”
- 👁 Розділ 1. Науково-практичний коментар законодавства України про захист викривачів корупції/ за заг. ред. О. Нестеренко. - Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2021. - С. 13-22 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://acrec.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/comments_upd.pdf
- 👁 Нестеренко О. Правовий захист викривальників (whistleblowers): теоретичні аспекти та конституційна необхідність [Текст] / О. Нестеренко // Право України. - 2014. - № 12. - С. 104-111.
- 👁 Haigh, Richard and Bowal, Peter, "Whistleblowing and Freedom of Conscience: Towards a New Legal Analysis" (2012). Comparative Research in Law & Political Economy. Research Paper No. 1974982// <http://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/clpe/31>

Додаткова література:

- 👁 Kenny K., "Whistleblowing Toward a New Theory" Harvard University Press, (2019) - 282 p.
- 👁 Near, Janet P., and Marcia P. Miceli. "Integrating Models of Whistle-Blowing and Wrongdoing: A Proposal for a New Research Agenda." In *Rebels in Groups: Dissent, Deviance, Difference, and Defiance*. Edited by Jolanda Jetten and Matthew J. Hornsey, 302–323. Chichester, UK: Wiley-Blackwell, 2011.
- 👁 Chapter 1, 2. Roberta J. Whistleblowing: when it works – and why. – Colorado, 2002.
- 👁 Chapter 1-6. Vaughn R. The successes and Failures of Whistleblower Laws. – Cheltenham, UK; Northampton, MA. – 348 p.
- 👁 Worth M. Whistleblowing in Europe legal protections for whistleblowers in the EU: Transparency International, 2013// https://www.transparency.org/whatwedo/publication/whistleblowing_in_europe_legal_protections_for_whistleblowers_in_the_eu
- 👁 Mpho Bosupeng Whistle Blowing: What Do Contemporary Ethical Theories Say?// <https://sciendo.com/article/10.1515/sbe-2017-0002>
- 👁 Свобода слова. Рішення Верховного Суда США: Пер. з англ. / Під. Ред. Морін Гарісон та Стіва Гілберта. – К., Оптима, 2004. – 252 с.
- 👁 Свобода преси. Рішення Верховного Суда США: Пер. з англ. / Під. Ред. Морін Гарісон та Стіва Гілберта. – К., Оптима, 2004. – 276 с.

ТЕМА 2.

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА КРАЩІ СВІТОВІ ПРАКТИКИ ЗАХИСТУ ВИКРИВАЧІВ

План

- 👁 Міжнародні стандарти в сфері захисту викривачів.
- 👁 Директива ЄС та проблеми її імплементації.
- 👁 Парадигма ЄСПЛ щодо захисту викривачів.
- 👁 Кращі світові практики захисту прав викривачів в різних правових системах.

Обов'язкова література для вивчення:

- 👁 Конспект лекції до теми “Міжнародні стандарти та кращі світові практики захисту викривачів”
- 👁 Are EU Governments Taking Whistleblower Protection Seriously? Progress Report on Transposition of the EU Directive [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.transparency.org/en/publications/eu-governments-whistleblower-protection>
- 👁 OECD (2011), G20 Anti-Corruption Action plan Protection of Whistleblowers, Paris, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.oecd.org/corruption/48972967.pdf>
- 👁 OECD (2016), Committing to Effective Whistleblower Protection, OECD Publishing, Paris, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://read.oecd-ilibrary.org/governance/committing-to-effective-whistleblower-protection_9789264252639-en#page1.
- 👁 Paul Latimer and A.J. Brown Whistleblower Laws: International Best Practice// <https://www.unswlawjournal.unsw.edu.au/wp-content/uploads/2017/09/31-3-15.pdf>

- 👁 Transparency International, International principles for whistleblower legislation (best practices for laws to protect whistleblowers and support whistleblowing in the public interest): Transparency International, 2013// https://issuu.com/transparencyinternational/docs/2013_whistleblowerprinciples_en
- 👁 Worth M. Whistleblowing in Europe legal protections for whistleblowers in the EU: Transparency International, 2013// https://www.transparency.org/whatwedo/publication/whistleblowing_in_europe_legal_protections_for_whistleblowers_in_the_eu
- 👁 Vigjilencja Abazi, The European Union Whistleblower Directive: A ‘Game Changer’ for Whistleblowing Protection?, Industrial Law Journal, Volume 49, Issue 4, December 2020, Pages 640–656 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://academic.oup.com/ilj/article/49/4/640/5941617>
- 👁 OECD (2016), Committing to Effective Whistleblower Protection, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264252639-en>.
- 👁 Толкачова І. А. Захист викривачів корупції: українські реалії та міжнародний досвід [Електронний ресурс] / І. А. Толкачова, Д. А. Казюта // Часопис Київського університету права. - 2019. - № 1. - С. 287-291.

Нормативно-правові акти та судова практика:

- 👁 Директива (ЄС) 2019/1937 Європейського парламенту і ради ЄС від 23.10.2019 про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019L1937>
- 👁 G20 Anti-Corruption Action Plan Protection of Whistleblowers. URL: <https://www.oecd.org/corruption/48972967.pdf>
- 👁 Council of Europe, Recommendation CM/Rec(2014)7 and explanatory memorandum. URL: <https://rm.coe.int/16807096c7>
- 👁 ISO 37001 Anti-bribery management systems [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.iso.org/standard/65035.html>
- 👁 Закон України “Про запобігання корупції” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

- 👁️ Справа «Букур і Тома проти Румунії», 01/08/2013 // Рішення Європейського суду з прав людини щодо доступу до інформації / За заг. редакцією Шевченко Т.С., Павліченко О.М. – К.: Москаленко О.М., 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDC TMContent?documentId=090000168044e84d>
- 👁️ Case of Gawlik v. Liechtenstein (Application no. 23922/19): Judgment European Court of Human Rights, 16 February 2021. URL:<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-208280>
- 👁️ Case of Guja v. Moldova (Application no. 14277/04): Judgment European Court of Human Rights, 12.02.2008. URL:<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=003-2266532-2424493>
- 👁️ Case of Marchenko v. Ukraine (Application no. 4063/04): Judgment European Court of Human Rights, 19 February 2009. URL:<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91415>
- 👁️ Case of Soares v. Portugal (Application no. 79972/12): Judgment European Court of Human Rights, 21 June 2016. URL:<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163822>
- 👁️ Case of Norman v. The United Kingdom (Application no. 41387/17): Judgment European Court of Human Rights, 6 July 2021. URL:<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210874>
- 👁️ Case of Goryaynova v. Ukraine (Application no. 41752/09): Judgment European Court of Human Rights, 8 October 2020. URL:<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-204814>

Додаткова література:

- 👁️ Banisar D. Whistleblowing: International Standards & Developments. – D.C., 2011. – 315 p.// https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1753180
- 👁️ Lan Yurttagül H. Whistleblower Protection by the Council of Europe, the European Court of Human Rights and the European Union: An Emerging Consensus, 2021
- 👁️ Нестеренко О. The legal framework of whistleblower protection at the intelligence community in the U.S.// Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право, суспільство. Ч. 1 : зб. матеріалів II міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 15.05.2015) / упоряд. Калитчак Р. Г., Зазуляк З. М. – Львів : Центр американських студій ФМВ ЛНУ ім. І. Франка, 2015. – С. 247-250
- 👁️ Правовий захист викривачів / За заг. редакцією Нестеренко О. В., Шостко О. Ю. – Харків: «Видавництво „Права людини“», 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://acrec.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/03_vlppk_Whistleblower-book_color_ukr_light-site.pdf
- 👁️ Vaughn R. The successes and Failures of Whistleblower Laws. – Cheltenham, UK; Northampton, MA. – 348 p.

ТЕМА 3.

ПРАВА ТА ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ВИКРИВАЧІВ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНИ

План

- ▶ Права та гарантії захисту викривачів корупції в Україні: загальний огляд.
- ▶ Право на інформацію.
- ▶ Гарантування анонімності та конфіденційності.
- ▶ Право на психологічну допомогу.
- ▶ Право на безоплатну правову допомогу.

Обов'язкова література для вивчення:

- 👁️ Гайд для викривачів корупції/ за заг. ред. О.Нестеренко. – Київ : ACREC 2021. Розділ 2,5-7
- 👁️ Науково-практичний коментар законодавства України про захист викривачів корупції/ за заг. ред. О. Нестеренко. - Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2021. - С. 13-22 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://acrec.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/comments_upd.pdf
- 👁️ Татаренко Г. В. Реформа інституту викривачів корупції в Україні: довгоочікувані зміни чи імітація прогресу [Електронний ресурс] / Г. В. Татаренко, О. А. Мезеря, І. В. Татаренко // Актуальні проблеми права: теорія і практика. - 2020. - № 1. - С. 127-142.
- 👁️ Самофалов О. Л. Законодавчі гарантії захисту викривачів корупції [Електронний ресурс] / О. Л. Самофалов, К. О. Русевич // Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра. - 2020. - № 1. - С. 83-93.
- 👁️ Хараберюш І. Ф. Роль інституту викривачів у механізмі протидії корупції в Україні [Електронний ресурс] / І. Ф. Хараберюш, Л. С. Самойлова // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право. - 2020. - Вип. 20. - С. 66-74.
- 👁️ Фодчук А. Б. Поняття, ознаки та характерні риси інституту викривачів корупції. Підприємництво, господарство і право. 2020. №7. С. 123–129.
- 👁️ Фодчук А. Б. Основи етапи розвитку інституту викривачів корупції у вітчизняному законодавстві. Науковий вісник публічного та приватного права. 2020. Випуск 4. С. 111–117.

Нормативно-правові акти та судова практика:

- 👁️ Закон України «Про запобігання корупції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
- 👁️ Закон України «Про інформацію» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>
- 👁️ Закон України “Про доступ до публічної інформації” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>

Роз'яснення НАЗК:

- 👁️ Роз'яснення НАЗК щодо забезпечення права викривача на конфіденційність та анонімність від 24.02.2021 № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wiki.nazk.gov.ua/?sl=2407>
- 👁️ Роз'яснення НАЗК щодо правового статусу викривача від 23.06.2020 № 5 [Електронний ресурс]. – <https://nazk.gov.ua/uk/documents/shhodo-pravovogo-statusu-vykrivacha>
- 👁️ Роз'яснення НАЗК щодо надання викривачам безоплатної вторинної правової допомоги від 09.07.2020 № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wiki.nazk.gov.ua/?cat=69>
- 👁️ Роз'яснення НАЗК щодо забезпечення права викривача на отримання інформації від 18.06.2021 № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wiki.nazk.gov.ua/?cat=202>

ТЕМА 4.

ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ВИКРИВАЧІВ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

План

- 👁️ Національне агентство з питань запобігання корупції в механізмі захисту прав викривачів.
- 👁️ Національне антикорупційне бюро України в механізмі захисту прав викривачів.
- 👁️ Органи прокуратури, національної поліції та ДБР в механізмі захисту прав викривачів.
- 👁️ Роль системи безоплатної правової допомоги в механізмі захисту прав викривачів.
- 👁️ Роль суду в захисті прав викривачів.

Обов'язкова література для вивчення:

- 👁️ Конспект лекції до теми “Інституційні механізми захисту прав викривачів корупції в Україні”
- 👁️ Розділ 2 Науково-практичний коментар законодавства України про захист викривачів корупції/ за заг. ред. О. Нестеренко. - Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://acrec.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/comments_u
- 👁️ Деркач С., Карпова О., Леончук О. Луцик В. Практичний посібник щодо роботи з викривачами для уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції. – Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wiki.nazk.gov.ua/?sl=3363>
- 👁️ Фодчук А. Б. Інститут викривачів в системі превентивних антикорупційних механізмів. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 1 (Volume 3). P. 72–78

Нормативно-правові акти та судова практика:

- 👁️ Кодекс адміністративного судочинства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
- 👁️ Цивільний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
- 👁️ Закон України «Про запобігання корупції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
- 👁️ Закон України «Про безоплатну правову допомогу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>

Роз'яснення НАЗК:

- 👁️ Роз'яснення НАЗК щодо надання викривачам безоплатної вторинної правової допомоги від 09.07.2020 № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wiki.nazk.gov.ua/?cat=69>

ТЕМА 5.

МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ ВИКРИВАЧІВ

План

- ▶ Система трудових прав та гарантій викривача.
- ▶ Характеристика трудових прав та гарантій викривача.
- ▶ Заходи негативного впливу до викривача: поняття та види.
- ▶ Позасудовий захист трудових прав викривача.
- ▶ Судовий захист трудових прав викривача.

Обов'язкова література для вивчення:

- 👁 Конспект лекції до теми “Механізми захисту трудових прав викривачів”
- 👁 Розділ 5 Науково-практичний коментар законодавства України про захист викривачів корупції/ за заг. ред. О. Нестеренко. - Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://acrec.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/comments_u

Нормативно-правові акти та судова практика:

- 👁 Закон України «Про запобігання корупції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
- 👁 Кодекс законів про працю України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

ТЕМА 6.

ВИКРИВАЧ У ЦИВІЛЬНОМУ ТА АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ

План

- ⦿ Особливості судового розгляду справ за позовами викривачів у цивільному та адміністративному процесі.
- ⦿ Розподіл обов'язків доказування, особливості забезпечення позову у справах за участі викривачів.
- ⦿ Особливості збирання доказової бази у справах, що стосуються інтересів викривача у цивільному та адміністративному процесі.
- ⦿ Тактика представництва викривача у цивільному та адміністративному процесах.

Обов'язкова література для вивчення:

- 👁 Конспект лекції до теми “Викривач у цивільному та адміністративному процесі”
- 👁 Науково-практичний коментар законодавства України про захист викривачів корупції/ за заг. ред. О. Нестеренко. - Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://acrec.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/comments_u

Нормативно-правові акти та судова практика:

- 👁 Закон України «Про запобігання корупції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
- 👁 Кодекс адміністративного судочинства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
- 👁 Цивільний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

ТЕМА 7.

ВИКРИВАЧ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ТА У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

План

- 👁️ Співвідношення понять викривач, конфідент, заявник і свідок у кримінальному провадженні.
- 👁️ Система та характеристика прав викривача у кримінальному провадженні.
- 👁️ Анонімність та конфіденційність викривача у кримінальному провадженні.
- 👁️ Отримання викривачем винагороди: умови, критерії виплати, підстави для відмови.
- 👁️ Особливості застосування до викривача заходів забезпечення безпеки.
- 👁️ Права та гарантії захисту викривачів у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією.
- 👁️ Адміністративна відповідальність за порушення права викривача на конфіденційність.

Обов'язкова література для вивчення:

- 👁️ Науково-практичний коментар до Закону України «Про запобігання корупції» / Наук. ред. Хавронюк М.І. – К.: Ваїте, 2018. – (коментар до ст. 53). Розділ 8. Науково-практичний коментар законодавства України про захист викривачів корупції/ за заг. ред. О. Нестеренко. - Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://acrec.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/comments_u
- 👁️ Луцик В.В. Кримінально-процесуальний статус викривача: проблемні питання / Луцик В.В., Гловюк І.В. // Юридичний науковий електронний журнал. - 2021. - № 10. - С. 529-532

- 👁️ Луцик В.В. Участь викривача у кримінальному провадженні: питання нормативної регламентації / Луцик В.В., Гловюк І.В. // Юридичний науковий електронний журнал. - 2022. - № 1. - С. 285-288
- 👁️ Шаблистий В. В. Про викривачів корупції та кримінальне право [Електронний ресурс] / В. В. Шаблистий // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. - 2020. - № 2. - С. 141-146
- 👁️ Фодчук А. Б. Особливості адміністративно-правового регулювання інституту викривачів корупції в законодавстві деяких зарубіжних країн. Юридична наука. 2019. №1. С. 131–139
- 👁️ Фодчук А. Б. Поняття, ознаки та структура адміністративно-правового статусу викривачів корупції. Юридична наука. 2019. № 3. С. 112–121
- 👁️ Загиней З. Викривачі корупції: quid prodest? Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2016. № 2, ч. 1. С. 125–136
- 👁️ Костенко О. О. Деякі аспекти ролі викривачів (whistleblowers) у протидії правопорушенням. Право України. 2016. № 6. С. 188–194

Нормативно-правові акти та судова практика:

- 👁️ Кодекс адміністративного судочинства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
- 👁️ Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
- 👁️ Цивільний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
- 👁️ Закон України «Про запобігання корупції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
- 👁️ Закон України «Про безоплатну правову допомогу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>

Роз'яснення НАЗК:

- 👁️ Роз'яснення НАЗК щодо правового статусу викривача у кримінальному провадженні від 26.10.2020 № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wiki.nazk.gov.ua/category/vykryvachi-koruptsiyi/shhodopravovogo-statusu-vykryvacha-u-kryminalnomu-provadhenni/>
- 👁️ Роз'яснення НАЗК щодо правового статусу викривача у провадженні про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією від 09.12.2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wiki.nazk.gov.ua/?sl=1792>

ТЕМА 8.

КАНАЛИ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО МОЖЛИВІ ФАКТИ КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

План

- ▶ Канали повідомлення про можливі факти корупційних правопорушень: поняття та види.
- ▶ Внутрішні канали повідомлення. Єдиний портал повідомлень викривачів.
- ▶ Регулярні канали повідомлення.
- ▶ Зовнішні канали повідомлення.

Обов'язкова література для вивчення:

- ▶ Деркач С., Карпова О., Леончук О. Луцик В. Практичний посібник щодо роботи з викривачами для уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції. – Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wiki.nazk.gov.ua/?sl=3363>
- ▶ Розділ 4. Науково-практичний коментар законодавства України про захист викривачів корупції/ за заг. ред. О. Нестеренко. - Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://acrec.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/comments_u

Нормативно-правові акти та судова практика:

- ▶ Директива (ЄС) 2019/1937 Європейського парламенту і ради ЄС від 23.10.2019 про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019L1937>
- ▶ Закон України «Про запобігання корупції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
- ▶ Наказ НАЗК “Про затвердження Вимог до захисту анонімних каналів зв'язку, через які здійснюються повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції»” від 02.04.2020 № 127/20 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nazk.gov.ua/uk/documents/nakaz-vid-02-04-2020-127-20-pro-zatverdzhennya-vymog-do-zahystu-anonimnyh-kanaliv-zv-yazku-cherez-yaki-zdijsnyuyutsya-povidomlennya-pro-mozhlyvi-fakty-koruptsiynih-abo-pov-yazanyh-z-koruptsiyeyu-pravo/>

Додаткова література:

- ▶ Моніторинговий звіт щодо виконання норм Закону України «Про запобігання корупції» в частині захисту викривачів центральними органами виконавчої влади та обласними державними адміністраціями у 2020 році. – Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2021
- ▶ Moritz Homann. What should the ideal whistleblowing policy include? How to create a whistleblowing policy that builds trust and encourages a culture of integrity. <https://www.integrityline.com/expertise/blog/whistleblowing-policy/>

ТЕМА 9.

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ З ВИКРИВАЧАМИ УПОВНОВАЖЕНОЇ ОСОБИ З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ ТА ВИЯВЛЕННЯ КОРУПЦІЇ

План

- 👁️ Повноваження уповноважених осіб з питань запобігання та виявлення корупції у сфері захисту викривачів.
- 👁️ Внутрішні політики та процедури організації діяльності уповноважених осіб з питань запобігання та виявлення корупції у роботі з викривачами.
- 👁️ Розгляд повідомлень викривачів про можливі факти корупції.
- 👁️ Забезпечення уповноваженими дотримання прав та гарантій захисту викривачів.
- 👁️ Механізми заохочення викривання та формування корпоративної культури повідомлення.

Обов'язкова література для вивчення:

- 👁️ Деркач С., Карпова О., Леончук О. Луцик В. Практичний посібник щодо роботи з викривачами для уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції. – Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wiki.nazk.gov.ua/?sl=3363>
- 👁️ Розділ 3, 4. Науково-практичний коментар законодавства України про захист викривачів корупції/ за заг. ред. О. Нестеренко. - Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://acrec.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/comments_u

Додаткова література:

- 👁️ Практичний посібник з організації навчання для уповноважених з питань запобігання та виявлення корупції по роботі з викривачами у форматі квесту. Укладач: Білецький А.В. Київ, ACREC, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://acrec.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/qq-1.pdf>

- 👁️ Moritz Homann. What should the ideal whistleblowing policy include? How to create a whistleblowing policy that builds trust and encourages a culture of integrity. <https://www.integrityline.com/expertise/blog/whistleblowing-policy/>

Нормативно-правові акти та судова практика:

- 👁️ Закон України «Про запобігання корупції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>
- 👁️ Наказ НАЗК “Про затвердження Вимог до захисту анонімних каналів зв'язку, через які здійснюються повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції»” від 02.04.2020 № 127/20 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nazk.gov.ua/uk/documents/nakaz-vid-02-04-2020-127-20-pro-zatverdzhennya-vymog-do-zahystu-anonimnyh-kanaliv-zv-yazku-cherez-yaki-zdiysnyuyutsya-povidomlennya-pro-mozhlyvi-fakty-koruptionsijnyh-abo-pov-yazanyh-z-koruptionsiyeu-pravo/>
- 👁️ Наказ НАЗК “Про затвердження Типового положення про уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції” від 27.05.2021 № 277/21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0914-21#Text>

Роз'яснення НАЗК:

- 👁️ Роз'яснення НАЗК щодо механізмів заохочення та формування культури повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції» від 24.02.2021 № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wiki.nazk.gov.ua/?cat=170>
- 👁️ Роз'яснення НАЗК щодо особливостей перевірки повідомлень про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень від 14.07.2020 №7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wiki.nazk.gov.ua/?cat=70>
- 👁️ Роз'яснення НАЗК щодо забезпечення права викривача на отримання інформації від 18.06.2021 № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wiki.nazk.gov.ua/?cat=20>

ТЕМА 10.

ЗВІЛЬНЕННЯ ВИКРИВАЧА ВІД ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

План

- ▶ Підстави звільнення викривача від цивільної відповідальності.
- ▶ Підстави звільнення викривача від кримінальної відповідальності.
- ▶ Особливості звільнення викривача від юридичної відповідальності за розповсюдження інформації з обмеженим доступом.

Обов'язкова література для вивчення:

- 👁 Конспект лекції до теми “Звільнення від юридичної відповідальності викривача”
- 👁 Розділ 4 Науково-практичний коментар законодавства України про захист викривачів корупції/ за заг. ред. О. Нестеренко. - Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://acrec.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/comments_u

Нормативно-правові акти та судова практика:

- 👁 Закон України «Про запобігання корупції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
- 👁 Закон України «Про інформацію» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>
- 👁 Закон України “Про доступ до публічної інформації” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>

Додаткова література:

- 👁 Науково-практичний коментар «Закон України «Про доступ до публічної інформації», 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/01/28/7efd195590f891f51d636939b9dd0ca9_1432818344.pdf
- 👁 Нестеренко О. Суспільно необхідна інформація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://stop-x-files-ua.org/suspilno-neobhidna-informatsiya>
- 👁 Правові позиції Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та судова практика щодо реалізації права на доступ до публічної інформації/ Оксана Нестеренко, Ірина Кушнір, Валерія Лутковська; К.І.С. – К., 2015. – 170 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/1680599209>
- 👁 Посібник з європейського права у сфері захисту персональних даних [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/16805966a8>

Оксана Нестеренко –

к.ю.н., доцент, випускник програми Фулбрайт-Кеннан Інститут, Вашингтон, США (2013/2014). Автор та співавтор більше 70 наукових публікацій серед них науково-практичний коментар законодавства України про захист викривачів корупції (2021), Гайд для викривачів корупції (2021), науково-практичне видання “Викривачі” (2016), монографія “Інформація в Україні: право на доступ” (2012), Науково-практичного коментаря до Закону України “Про доступ до публічної інформації” (2012). Оксана є фахівцем у сфері антикорупційної політики, конституційного права, зокрема, свободи висловлювання та масової інформації, права на доступ до публічної інформації, захисту персональних даних, відкритого врядування, захисту викривальників (whistleblowers) та ін. Оксана Нестеренко є співавтором законопроекту “Про захист викривачів”, а також була учасником робочої групи щодо розробки Законів України “Про доступ до публічної інформації” та “Про інформацію” (нової редакції), виступає експертом численних проєктів, спрямованих на підвищення прозорості української влади і свободи засобів масової інформації, верховенства права та демократичного розвитку України. Останні 16 років Оксана Нестеренко викладала у провідних правничих школах такі дисципліни, як конституційне право України, конституційна юрисдикція, право на доступ до інформації, правові та інституційні механізми протидії корупції та ін.

Сьогодні пані Нестеренко очолює Міждисциплінарний науково-освітній центр протидії корупції в Україні Національного університету «Кієво-Могилянська академія»

Сергій Деркач -

керівник Департаменту запобігання та виявлення корупції Національного агентства з питань запобігання корупції. Має 15-річний досвід роботи у сфері права, спеціалізується на запобіганні корупції, зокрема стратегічному аналізі та управлінні корупційними ризиками, розбудові інституту уповноважених підрозділів (осіб) з питань запобігання та виявлення корупції та захисті викривачів корупції.

Працював у міжнародних та українських юридичних компаніях, зокрема United Nations Mission in Liberia, European Union Advisory Mission in Ukraine, European Union Anti-corruption Initiative, Міністерстві внутрішніх справ України, Адміністративному інституті Національної академії внутрішніх справ.

У 2011 пройшов навчання з аналізу конфліктів (United States Institute of Peace, Washington, DC, USA), у 2013 – з захисту цивільних осіб (Folke Bernadotte Academy, Sweden), у 2016 – з реформування сектору безпеки (Center of Excellence for Stability Police Units, Italy), у 2018 році отримав диплом з управління проєктами (Kyiv-Mohyla Business School, Ukraine), у 2020 році отримав сертифікат з ризик-менеджменту (PESB, Canada).

Василь Луцик –

заступник керівника департаменту – керівник управління захисту викривачів та обробки повідомлень про корупцію Департаменту запобігання та виявлення корупції Національного агентства з питань запобігання корупції, кандидат юридичних наук, доцент.

Автор більше 100 наукових праць, серед них 25 монографій, підручників, посібників. Проходив стажування в низці європейських університетів, залучався як експерт та тренер до наукових досліджень та проведення тренінгів ОБСЄ, Фондом «Відродження», Центром політико-правових реформ, Громадянською мережею «Опора», з 2017 по 2020 рік був національним координатором проекту Європейського союзу "Modernisation of master programmes for future judges, prosecutors, investigators with respect to European standard on human rights" (CRIMHUM). Також входив до складу науково-консультативних рад Державного бюро розслідувань та Конституційного суду України. Сфера наукових інтересів: правовий статус прокурора у кримінальному провадженні; міжнародні стандарти діяльності прокурора у кримінальному провадженні; негласні слідчі розшукові дії; порівняльний кримінальний процес, викривачі корупції.

Олена Карпова -

головний спеціаліст відділу роботи з викривачами Департаменту запобігання та виявлення корупції Національного агентства з питань запобігання корупції (з 2016 року). Співавтор Практичного посібника щодо роботи з викривачами для уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції (2021), Науково-практичного коментаря законодавства України про захист викривачів корупції (2021), онлайн-курсу "Впливай - викривай!".

ACREC.ORG.UA

Київ, 2022

